

ЖЕНИТЕ И ЕВРЕЙСКИТЕ ТРАДИЦИИ В СЕМЕЙСТВО АРИЕ ОТ 1768 Г. ДО ДНЕС

Мира Майер

С благодарност на Рашел, Аля и Рени Таджер

Около старите летописи на семейство Арие, които се съхраняват в Централния държавен архив, витае някаква странна мистерия. В публичното пространство се говори, че „Хрониката на семейство Арие“¹ се защитава със старинен текст, който не носи добро на онези, които я ползват. Думата „проклятие“ се свързва с ръкописите дори от хора на науката. Моят интерес към книгите още преди да ги разлистя, беше за женските образи в него. Истината е, че техните описания дори надминаха очакванията ми. Дамите от семейство Арие съвсем не се оказаха безлични образи, скрити зад силно мъжко присъствие. Напротив, те са напълно равностойни партньори на съпрузите си, образовани, не по-малко от мъжете, което съвсем не е задължително според еврейската традиция за момичетата, справят се с трудностите, които животът им поднася, без превземки и капризи и същевременно не изпускат от погледа си отглеждането и възпитанието на по-малките, което безспорно е основна тяхна грижа.

При прочита търсех отговори на няколко въпроса: Как в една прогресивна и доста заможна еврейска фамилия по българските земи се чувстват жените? Какво е тяхното място в обществения живот? Доколко спазват традицията, която в еврейските семейства включва и безпрекословно подчинение на мъжете? Дали са само традиционни домакини, на които не се разрешава да прекратят прага на синагогата? Какво място заема религията и какво семейството? Образовани ли са или не, защото за момичета дори не е задължително да са грамотни, както за момчетата? Опитах да потърся доколко са се трансформирали през вековете духовните ценности на жените от семейство Арие, като ги съпоставих с чутото в няколко интервюта от тяхната наследница – Рашел Таджер (Арие).

След много колебания накрая се спрях на два портрета от летописите –

¹ Хроника на семейство Арие от Самоков. Написана от Челеби Моше Авраам Арие II, започваща от 1768 докъм 1900 г. Преведена от шпаньолски на български от д-р Ашер Ханалел и Ели Ешкенази. – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, с. 29.

на Донна и дъщеря ѝ Роза. Основните ми мотиви за Донна бяха, че тя се опитва да се пребори с обичаи, които за съжаление и до днес ограничават правата на жените в религиозния еврейски свят. През XVIII в. Донна Арие свири на мандолина и пее молитви в синагогата на празника Шавуот, което и до днес не е позволено на нито една жена в ортодоксалните синагоги, към които принадлежи и българската. Също така Донна се опитва да развалюде годеж, което е напълно против нормите на еврейската традиция. Животът на дъщеря ѝ Роза, която е също образована като майка си, протича много трудно и тя, за да се издържа, се принуждава дори да търка подове в чужди къщи. Нейната борбеност и силен дух са причините да поискам да пиша за нея.

Но първо историята на летописите.

Челеби Моше Авраам Арие II започва да пише „Хрониката на семейство Арие“ през 1900 г., когато заедно със съпругата си Бию се премества в София. Той публикува регламент в текста си, че всеки, който иска да притежава копие от Хрониката трябва да плати такса на Библиотеката (специалната стая само с книги в къщата на Арие). Челеби Моше Авраам Арие II се жени за Бию през 1864 г. и първите две деца се наричат – Йоханан Авраам (Жан) и Бехора Рахел. Тази Рахел е прабаба на Аля и Рени Таджер, които са мои приятелки-връстнички и е баба на Рашел Таджер.

Хроникьорът стриктно изрежда характерните черти на мъжете от семейство Арие: трудолюбиви, услужливи, любознателни, естети, по-скоро тържествени, отколкото комични, но лицата на жените сякаш надникват от историите, разказани в ръкописа. Важен е въпросът как се предават у жените ценностите през вековете и какво е останало днес от тях в съвременните представителки на фамилията.

Приносът на фамилията Арие за малкия град Самоков разбира се не е останал незабелязан от други изследователи². Фамилията Арие създава и участва в успешни, някои от които много рискови предприятия, свързани с нововъведения както в индустрията (рудодобива и получаването на чисто желязо в мадани, фармацията, банковото дело – първите международни сарафски и банкерски къщи), така и в търговията.

Историята на семейство Арие според Хрониката

Г-н Моше Арие, заедно със съпругата си и тримата им сина – Шемуел, Ицхак и Авраам пристигат във Видин по Дунав през 1769 г. без никакъв багаж – прогонени от австрийския император. Започват с търговия, замогват се и дори откриват дюкян на чаршията. Макар че тримата са родни

² *Историята на семейство Арие според Хрониката*

² Панова С. Евреите в откупната система на Османската империя. – Годишник на Обществена културно-просветна организация на евреите в България (Годишник на ОКПОЕБ) 1969; Ешкенази Е. Евреите на Балканския полуостров през XVIII век – живот, икономика, бит и култура. – Годишник на ОКПОЕБ, 1973; Рошковска А., С. Лозанова. Евреите и градската българска култура. Издателство „Графика 19“, 1998 г.

брата в едно семейство, търговските отношения между тях са скрепени с договор³: „И със съгласието на баща си, те сключили договор помежду си, като определили капитала на г-н баща си и частите на всеки един от тях от печалбата. И наредили, че половината от печалбата ще вземе бащата, като той е трябвало да харчи за всичко необходимо за прехраната на всички тях, докато се хранили на една трапеза. А за облеклото всеки един от тях приел да харчи за своя сметка, а другата половина оставала за тримата братя по равни части.“

Дейностите в магазинчето са разпределени, като управител е най-големият син, който е и закупчик на стоки, средният брат е счетоводителят, а най-малкият е продавачът, който информира закупчикът при изчерпването на стоките на дребно. „И тримата, и г-н бащата подписали договор за горното и продължили търговията. Те постоянно печелели и разширявали работата и всичко вървяло с единение и братство, което спазвали до краен предел.“⁴

Този договор засяга и съпругите в къщата, които както е в еврейската традиция, се подчиняват безпрекословно на свекървата. Те въртят една къща, но тя е нейната домакиня и има решаващата дума по всички въпроси. Междувременно мъжете научават турски и български. Авраам от 1781 г. си взема учител по турски за уроци всеки ден в дюкяна, докато обслужва клиенти. Авраам се жени за Бехора Навон от Одрин през 1780 г., когато и двамата са на 13 г. Братята Арие фалират след обир на керван със стоки, закупени в Цариград. Налага се да започнат от нулата – тогава трите им съпруги излизат на „пиацата“ (вероятно чаршията) да търсят работа и приемат всякаква, най-често да перат чужди дрехи и да търкат дъските на пода – без предубеждение. Тогава тримата братя се разделят – всеки поема по пътя си.

Авраам тръгва за София през 1792 г. и пътува 6 дни пеша. Става чирак в дюкяна на Нисим Фархи, където го открива Мехмед Емин Ага – аянгъ на Самоков. Авраам го обслужва на перфектен турски и тогава Емин ага го кани в Самоков. Това е началото на едно вярно приятелство до края на дните и на двамата. Емин ага му предлага прекрасни условия: една от неговите къщи без наем, за да живее семейството му, дюкян при същите преференции и първоначален капитал от 2000 гроша. Авраам Моше Арие Първи умира в Самоков през 1828 г. Синовете му връщат ключовете от къщата на наследниците на Мехмед Емин ага. Няколко къщи в града построяват наследниците им, но след две поколения един от внуците закупува мястото на първата, дадена от Мехмед Емин ага, и издига една от трите къщи, известни в града като Сарафските къщи. Семейството остава в Самоков от 1793 г. до 1900 г.

Авраам урежда годишната издръжка, която ще изпраща на майка си във Видин и се преселва в планинския град в подножието на величествената

³ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, с. 30.

⁴ Пак там.

Рила. Заварва около 20-25 еврейски семейства, които по тогавашните закони са недостатъчни за условието за построяване на синагога. Повечето от тях са златари, тенекеджии, опинчари, които изкупуват волски и биволски кожи и амбулантни търговци. Ето каква обстановка намира той в града, както я описва Е. Ешкенази⁵: „По-голямата част от евреите били занаятчии – златари, които изработвали предмети от злато и сребро, бронз и мед, тенекеджии, които изработвали фенери, джезвета, котли и фунии, таблички и всичко онова, което се изработвало от тенекия, опинчари, които купували волски и биволски кожи. Други от тях ходели по улиците, където живеели турците и християните с бохчи на рамо, пълни с разни видове платове. От тях не е имало нито един еврейин, който да е държал дюкян, нито пък някой от тях да е притежател на къща или друг недвижим имот.“

Само няколко години по-късно фамилията Арие е сред най-богатите в областта. Обяснението на Исак Москона⁶ е, че благодарение на доброто им разбирателство с турските власти, те откупуват правото да събират данъка десятък: „Десятъкът върху зърнени храни за околииите Брезник, Златица, Трън и Самоков е откупен от фирмата Арие за един милион и петстотин хиляди франка. Богаташите се ползвали от благоволенieto на турската администрация, която им съдействала всемерно и била на тяхна страна.“ Е. Ешкенази⁷ добавя, че „благодарение на Митхад паша и на хаджи Таушан – влиятелен турчин от Ниш, Арие редовно събирали всичките си вземания“.

Къщата – царството на жените

Докато мъжете изучават Свещените книги и се трудят за просперитета и благосъстоянието на фамилията, то основната грижа на жените са домът, съпругът и децата. Къщата като център за еврейското семейство запазва притегателната си сила за осемте поколения на жените Арие от 1768 г. насам. Някога, както разказва Анна Рошковска, домовете се обзавеждат с вносни мебели и с поръчки към местните майстори на художествени произведения. Резултатите са впечатляващи с красотата си къщи, царството на жените⁸: „Семейства от София, Пловдив, Русе, Видин, Никопол, Пазарджик и Самоков поддържали търговия и внасяли колониални стоки и манифактура от Франция, Англия, Италия, Австрия, Германия и Русия. Затова именно в техните домове вносна мебел, изделия на художествени занаяти и приложни изкуства се появили може би най-рано. Освен това евреите като собственици били своего рода меценати и подбирали майстори, които да издигат и украсяват действително богати домове.“

В Самоков Арие първоначално живеят под наем, но когато получават

⁵ Ешкенази Е. Цит. съч., с. 98

⁶ Москона И. Бит и душевност на българските евреи. – Годишник на ОКПОЕБ, 1970, с. 111.

⁷ Ешкенази Е. Цит. съч., с. 111.

⁸ Рошковска А. По въпроса за декоративната мода на пловдивските къщи през епохата на Възраждането. – Годишник на ОКПОЕБ, 1973, с. 155.

правото на собствен имот, то в двора му има водоскок с басейн с живи риби в него. Къщата има 12 стаи с вносни мебели, голям салон, целият с прозорци и много огледала. В Хрониката е записано⁹: „И Челеби Йеуда, след като изтекло известно време построил къща ... един много голям двор, срещу къщата един водоскок и го направил като един голям салон, цял наоколо с големи прозорци ... и в басейна са пускали живи риби да плуват. И в 1868 г. построил върху цялата къща един салон и го мобилирал с най-хубавите мебели от онова време.“ Ана Рошковска описва различни разкошни предмети от домакинството, като съдовете за хранене и свещниците, които също са чуждестранни: „Сведения за това, че членовете на семейство Арие внасят от Виена мебели, сребърни съдове за хранене, канделабри има на няколко места в същата хроника¹⁰:...“изпрати господин Рафаелачи във Виена, за да купи мебели ... всичко от най-доброто и красивото. Челеби Йеуда направи 12 стаи, които мобилира с добри миндери, канапета и столове с много огледала.“

След преселването в София, децата на хроникьора живеят в стилни, но значително по-скромни апартаменти. Днес няма водоскоци в средата на салона, нито издигнат подиум за спектакли или концерти вечерно време, но библиотеката е запазила притегателното си място. Всяка от сестрите Таджер (едната е адвокат, а другата – доцент по химия) притежава огромна библиотека с много томове, на рафтове от пода до тавана. Дори през XVIII в. специално отредената стая в къщата Арие, наречена Библиотеката, не съдържа на рафтовете си само религиозна литература. Напротив, там са класически романи на известни автори на френски, испански или иврит.

Облекло, годещ, сватба и раждане

Животът в къщата зависи от събитията на фамилията и от празниците според еврейската традиция. Жените от семейството раждат бебета у дома, на високи легла с атлазени покривки. Появата на дете е събитие за цялото семейство, а обществото в малкия град ги почита с посещения и гостите носят подаръци на новороденото. Обичайно е да черпят съгражданите си със сладко и чашка ракия. Родилките остават в постелите 8 дни. В Хрониката пише¹¹: „През 1799 г. г-жа Булису Бухуру родила четвъртия си син и както другите, така и това дете сама кърмила, седнала на високото легло с атлазени покривки.“

Годещът и сватбата са основни събития. В Самоков сватбата се прави винаги в сряда, защото тогава са създадени слънцето и звездите според Тората. Черпят гостите от целия град с конфитюри и чашка ракия. Тържеството е с много религиозна музика и на него задължително се спазват еврейските обичаи, според единия от които младоженците трябва да стоят под покривало¹²: „На

⁹ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, с. 30.

¹⁰ Рошковска А. Цит. съч., с. 155.

¹¹ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, 121–122.

¹² Пак там, 147–148

сутринта се приготовили за венчалната церемония, приготовили венчалния балдахин – таламо с много сърмени покривки, поканили всички евреи от града, мъже и жени, и всекиму давали по един чибук и поднасяли кафе. Докато се съберат всички поканени, свещениците пеели религиозни песни, а цигуларите свирели.¹³ Но дори и на веселбата се спазват традициите, които повеляват мъже и жени да се събират отделно¹³: “След венчавката всички гости били почерпени със сладкиши ... а вечерта всички мъже и жени били поканени на вечерна трапеза, и то така, че жените ядели отделно от мъжете – младоженецът се хранел при мъжете, а младоженката – при жените... Преди да завършат вечерята мъжете и приятелките на булката я съпроводици в спалнята и после жените седнали да се хранят, като ядели набърже, за да не се измъчи младоженецът.

След първия ден на венчавката цели 8 дни младоженецът не отварял магазина си и на обяд и вечер канил гости и на осмия ден поднасяли риба (символ на плодородие).“

Бъдещите брачни партньори са подбирани от родителите, защото така повелява еврейската традиция. Тогава те са на около 13–14 години. Семейството Арие предпочита сватбите между втори и трети братовчеди, а когато изборът пада на деца от чужди фамилии, те са внимателно проучвани – основно дали момичетата са грамотни. Дъщери на равини влизат във фамилията Арие и за всичките се знае предварително, че са грамотни и познават Свещените книги.

Подготовката на сватбата задължително включва съдържанието на сватбения договор – кетуба. Без него бракът не може да се сключи. Той дефинира ясно, какво ще получи булката в случай на развод или ако остане вдовица. И. Москона описва обичаите преди сватбата¹⁴: „Десетина дни преди сватбата чеизът нареждали в къщата на годеницата, за да го огледат съседи и близки. Идвали и близките на годеника, придружени от оценители, чиято задача е била да дадат парична оценка на всяка негова вещ, понеже стойността им трябвало да фигурира в брачния договор, наречен „кетуба“. Много пъти между оценителите и домашните на годеницата се водели разгорещени спорове около действителната стойност на това или онова, но накрая се стигало до спогодба. Понякога, за да се обезпечи по-голяма здравина на брачния съюз, със съгласието на годеника и неговите близки, стойността на чеиза се увеличавала няколко пъти, за да представлява материална пречка пред евентуален развод, предвид на твърде обременителното задължение, което мъжът поемал в такъв случай. Често пъти такава задължение се оказвало наистина неизпълнимо.

В кетубата вписвали и паричния дар, даван от тъста на годеника, т.е. зестрата, наричана „контадо“, която по еврейското брачно право представлява един от важните елементи на брачния договор. Зестрата и чеизът прак-

¹³ Пак там.

¹⁴ Москона И. Цит. съч., с. 136.

тически принадлежат на жената. Мъжът разполага свободно със средствата от зестрата, но е длъжен да я възстанови, както и стойността на чеиза, в случай, че се стигне до развод.“

Хрониката съдържа любопитна информация за облеклото на жените. Описани са всички детайли от дрехите на дамите, като се започва от украшенията за глава и се обръща много внимание на шапките за нея, които се различават според възрастта на поколението¹⁵: „По-старите жени носели на главите си прически с остра бонета, завършваща с едно малко пискюлче копринено или от клабидон и около тази прическа украсявали с разни златни везма, завършващи с една поредица от златни дукатчета, малки и големи, и бижута от перли и диаманти. Младите жени носели също такива бонети, украсени с рози и златни везма, везани кърпи от фин клабидон със златни пулчета и темето на бонетата, изпълнено с перли, скъпоценни камъни, диаманти. Главите се покривали до ушите, за да не се вижда косата.“

Облеклото се състои от шалвари и три вида антерии, както и палто отгоре през зимата. Всичките дрехи са везани със златна сърма. „Дрехите им били антерии от три плата, всичко от най-фини платове, гарнирани със златновезани украшения... Шалварите са били от копринени платове и сукно, всичко златновезано... Когато отивали на гости слагали си по един черкез – един вид дълго палто, вталено, джобовете и ръкавите с везани украшения със златна сърма.“ Интересното е, че чорапите са също бродирани с различни цветя в „деликатни цветове“ и боядисани с къна. Повечето от дрехите еврейките от Самоков сами са изработвали. „На краката си носели чорапи от тънка вълна, боядисани с къна, различни цветове вълна, с украшения цветя с деликатна изработка, които сами си изработвали. Обувките им били чехли от тънки фини кожи, лицата украсени с вземо копринени и други конци.“

Първата Арие, родена по българските земи

Нейното име е Донна и тя е любимото дете на Авраам и Булису Арие. Донна се ражда след четирима братя като отдавна чакано дете в семейството. Дори този факт вече не е според еврейския канон – обикновено еврейските семейства не се радват много на момичетата. Жените заемат второстепенна позиция в отношенията на семейството с околния свят. А в религиозно отношение те изобщо нямат роля – не е необходимо присъствието им в синагогата на службата, дори да присъстват, не се броят като равноправни при необходимия кворум за молитвата и изобщо не могат да четат текстове от свитъците от подиума при службата. Или както пише Исак Москона¹⁶: „Смело може да се каже, че у евреите религията е привилегия на мъжете. Жените имат само пасивна роля. Тази непълноценност води началото си от древни времена и се обяснява с неравноправното положение, което жената заема в обществото и семейството в източните на-

¹⁵ Пак там, 45–46.

¹⁶ Москона И. Цит. съч., с. 124.

роди... Може би затова раждането на мъжко дете е било голяма радост за цялото семейство и особено за бащата. ... За момичетата казвали: „Момичето нито да се ражда, нито да умира.“

Донна Арие обаче е твърде желано дете. Родителите искат точно момиче, още след първите двама сина. Донна израства сякаш възпитавана два века по-късно – образована и музикална, тя има частни учители, за да се научи да чете и пише, специален преподавател за музикалния инструмент сантур (мандолина). Нейният звънлив глас огласява не само вечеринките на семейството, но дори и молитвите в синагогата¹⁷: „За Шавуот – Петдесетница, тя, която умеела да чете и да пее тия сказания, надарена също с хубав и висок глас, помолила баща си да ѝ позволи да пее в синагогата. Както е известно г-н Авраам първи и неговите синове били просветени в религиозните канони и позволили Донна да пее в синагогата. В събота преди вечерната молитва ... тя Донна, седнала на амвона наред със свещениците и нейния баща, придружена и от своя учител и всички присъстващи останали учудени. Свещеникът започнал да пее първите слова на сказанията ...и като довършил изречението, подела Донна с висок и ясен глас думите.“ Ще продължа с цитата за службата в синагогата и пеенето на Донна, защото това и до ден-днешен не се позволява на нито една жена в нашата сефарадска синагога. Естествено е още тогава да е имало протести, но ето как Авраам Арие успокоил общността: „Народът останал захласнат, като чули едно момиче да пее от амвона, други мърморели. Бащата г-н Авраам, като чул мърморенията, извикал високо: „Моля, тишина.“ Всички замлъкнали и Донна продължила да пее на иврит и после почнала да превежда текстовете на шпаньолски. Пеела всяка седмица през шестте седмици до Шавуот. Г-н Авраам първи всяка събота държал проповед на народа. Той обяснил на хората, че нашата религия не забранява на жените да пеят в синагогата, стига да умеят да четат и разбират. Никой не забранява на жените да благославят Бога. Така станало, че от това време момичетата започнали да пеят в синагогите на празника на Шавуот, през първите дни на Пасхата и преди Пурим.“

Донна дори си позволява да не одобрява жениха, избран от родителите ѝ – Авдала. Тя се опитва да развали годежа, но не успява.

Роза (Рузу) Арие

Дъщерята на Донна се омъжва за своя братовчед Мошоначи. Тя няма щастлив брак. Мошоначи не е лек характер – остава от рано без майка и твърде трудно свиква с мащехата и новото семейство, с две доведени и две природени деца. Той е избухлив, пристрастява се към алкохола и когато трябва да му плащат за свършена работа, роднините предпочитат да дадат парите на жена му. Роза Арие е от онези съпруги, на които се налага да работят. И то черна работа, за да оцелее семейството ѝ. След смъртта на съпруга си тя получава своята зестра, както е според еврейския закон. Юристите Люсиен

¹⁷ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, с. 217.

Аврамов и Соломон Розанис¹⁸ дават ясно тълкувание за правата на вдовицата в еврейския брачен закон: „Съпругата не е наследявала покойния си мъж, но е имала право да получи внесената от нея зестра. Тя се е удовлетворявала за него от имуществото на съпруга си пред другите му кредитори.“

Роза остава вдовица. Синът ѝ е твърде малък – на 15 години и тя трябва да му помага да отгледа неговите деца. За нещастие и той умира, така че Роза се грижи в немотия, но напълно себепожертвувателно за внуците си. Тя работи като акушерка, аптекарка, понякога прислужница за домашна работа. Хрониката описва живота на Роза Арие с думите¹⁹: „Г-жа Рузу още от омъжването си започнала да страда. Тя разбрала, че трябва да бъде на мястото на мъжа си и да изпълнява неговите задължения. И без да ѝ омръзне, тя се грижела за всичко, нужно за издръжката на една къща. И тя никога нямала почивка от деня, в който се венчала. Тя изкарвала дните и нощите най-много със сълзи на очи. Тя не се срамувала да е готвачка и дори миячка на дъски и това не било само от нужда.“

Алегра между двете Рашел

Рашел Таджер-Бехар или танти Шели, както всички се обръщат към нея, е родена през 1931 г. в София. Тя е внучката, носеща името на дъщерята на хроникьора. Завършила е Софийската държавна консерватория със специалност пиано и е работила като преподавател. В дома ѝ над камината от двете страни на вазата ме посрещат големите чернобели портрети на двама близки за душата ѝ хора – съпругът и синът и Роберт²⁰. „Не мога да разбера защо всички се лепят около нея“, казва нейната племенница Рени. Мисля, че знае причината – танти Шели е добродушна, усмихната, доброжелателна и същевременно много умна и интелигентна. „Чувството си за хумор съм наследила от баща ми“, твърди тя.

Дарбата на жените Арие, да излитат като феникс от всякакви беди и огньове, които ги сполетяват, при нея сякаш е видима с просто око. Макар да твърди, че почти нищо не знае за семейната история, всъщност всичко се е запечатало в главата на „ла чика Шелика“. Родена е като трето дете на Алегра Арие и Езра Таджер. Когато родителите ѝ се женят Алегра е на 22, а Езра – на 37. Твърде необичайно за еврейските двойки, които до ХХ в. сключват брак веднага след като момчетата навършат еврейското пълнолетие – 13 години.

„Татко е останал сирак от малък и тъй като е най-голямото дете е трябвало да помага на майка си при отглеждането на останалите“, разказва тя. „Независимо че от дете е работил, той е успял да завърши образованието си и да стане учител в модните тогава училища на Алианс израелит юниверсел.“

¹⁸ Аврамов Л., С. Розанис. Граждански-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XI и XVII в. – Годишник на ОКПОЕБ, 1987, 63–64.

¹⁹ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 29, с. 589.

²⁰ Разговорите се проведоха през ноември и декември 2007 г. в София.

ЖЕНИТЕ И ЕВРЕЙСКИТЕ ТРАДИЦИИ В СЕМЕЙСТВО АРИЕ ОТ 1768 Г. ДО ДНЕС

Мира Майер

С благодарност на Рашел, Аля и Рени Таджер

Около старите летописи на семейство Арие, които се съхраняват в Централния държавен архив, витае някаква странна мистерия. В публичното пространство се говори, че „Хрониката на семейство Арие“¹ се защитава със старинен текст, който не носи добро на онези, които я ползват. Думата „проклятие“ се свързва с ръкописите дори от хора на науката. Моят интерес към книгите още преди да ги разлистя, беше за женските образи в него. Истината е, че техните описания дори надминаха очакванията ми. Дамите от семейство Арие съвсем не се оказаха безлични образи, скрити зад силно мъжко присъствие. Напротив, те са напълно равностойни партньори на съпрузите си, образовани, не по-малко от мъжете, което съвсем не е задължително според еврейската традиция за момичетата, справят се с трудностите, които животът им поднася, без превземки и капризи и същевременно не изпускат от погледа си отглеждането и възпитанието на по-малките, което безспорно е основна тяхна грижа.

При прочита търсех отговори на няколко въпроса: Как в една прогресивна и доста заможна еврейска фамилия по българските земи се чувстват жените? Какво е тяхното място в обществения живот? Доколко спазват традицията, която в еврейските семейства включва и безпрекословно подчинение на мъжете? Дали са само традиционни домакини, на които не се разрешава да прекрочат прага на синагогата? Какво място заема религията и какво семейството? Образовани ли са или не, защото за момичета дори не е задължително да са грамотни, както за момчетата? Опитах да потърся доколко са се трансформирали през вековете духовните ценности на жените от семейство Арие, като ги съпоставих с чутоото в няколко интервюта от тяхната наследница – Рашел Таджер (Арие).

След много колебания накрая се спрях на два портрета от летописите –

¹ Хроника на семейство Арие от Самоков. Написана от Челеби Моше Авраам Арие II, започваща от 1768 докъм 1900 г. Преведена от шпаньолски на български от д-р Ашер Ханалел и Ели Ешкенази. – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, с. 29.

нето на старата история звучи съвсем модерно и впечатлява не само децата на фамилията. В спомените на Аля: „Танти Виза беше бунтарката. Тя си е позволила да си отреже косите и да ходи облечена в мъжки костюм, т.е. с панталон, за ужас на баба ми.“

И накрая – един невероятен случай на панаира в Прилеп, разказан в Хрониката²¹:

„Г-н Авраам е бил много любознателен, обичал всичко да знае. На този панаир той видял едни отношения и обичай между евреите много чуден... Една сутрин той се разхождал по мегдана и срещнал една жена, която държала ятаган в ръка, и един също въоръжен мъж я държал и той се заинтересувал защо се карали и защо тази жена така храбро и здраво държала ятаган в ръката си и като видял, че около мъжа и жената се събрали много мъже, всички въоръжени, т.к. такъв бил обичаят – турците винаги да носят оръжие със себе си, един ятаган и два пишова на пояс, но никой не се доближавал до тях, които се карали, той запитал защо се карат и му отговорили, че била харем (жена), и в това време видял 30-40 жени, които се притичвали също с извадени ятагани на ръце, за да помогнат на жената. Но никой не се доближавал до караците се мъж и жена и чакали полицията да се намеси. Когато полицията пристигнала, един полицаи плеснал шамар на мъжа, който се чул от всички, прибрали мъжа, а на жената казали да ги следва, а всичките други жени се пръснали с викове. Работата се състояла в това, че жената искала да купи една ока ябълки и след като била платила един път, според жената той искал втори път да му се плати. Продавачът искал да ѝ вземе насила ябълките, а тя се противопоставила и работата дошла до оръжието. В полицията осъдили ябълкопродавеца на един месец затвор и 25 аспри глоба, а жената намерили невинна. Това се случило на панаира в Прилеп, Македония. Той останал много учуден, виждайки въоръжени жени, които така добре умеели да се защитават, и като запитал за това, му обяснили, че такъв бил техният обичай – жените да носят оръжие. Когато излизат на пияцата, винаги да носят под фереджетата си по един ятаган, т.е. един голям нож, а някои жени носели и пишови. Същото правели и еврейките – оръжието било част от тяхното облекло, като го носели като нещо обикновено.“

Въоръжените с ятагани еврейки не се срещат по днешните български територии при Османската империя, но очевидно в сръбско и македонско те са били виждани.

Семейство Арие не е традиционното еврейско семейство. И жените Арие не са традиционните еврейски съпруги. Не са били нито през 1768 г., когато фамилията пристига в България, не са и днес – когато потомците им живеят по целия свят.

Арие са предприемчиви, решителни и размахът, с който взимат решенията в личния и обществен живот, не са типичните за еврейските семейства. По произход са типични сефарадски евреи, както мнозинството от българ-

²¹ Хроника на семейство Арие ... – ЦДА, ф. 1568, а. е. 35, 118–119.

ските, т.е. наследници на преселниците от Испания, изгонени с указа на Изабела Кастилска и Фернандо Арагонски от 31 март 1492 г. И макар да не влизат в пределите на Отоманската империя както повечето – през Солун, Цариград или Италия, те говорят шпаньолски и спазват еврейските традиции по начините, характерни за сефарадите. Жените може да са бунтарки, да са образовани не по-малко от мъжете, да са надарени, но когато се налага – и черният труд не ги плаши. Те са едновременно опора и украшение за семейството.

През каквито и перипетии да преминава съдбата на жените от фамилията Арие, едно нещо остава непроменено – семейството заема винаги първо място в ценностната им система.

WOMEN AND JEW TRADITIONS IN THE ARIE FAMILY FROM 1768 TILL NOWADAYS

Mira Mayer

The chronicle of Arie family was completed by Chelebi Moshe Avraam Arie the second up to year 1900. It describes the life of one of the richest Jewish families in the Ottoman Empire. However, Arie are a family-symbol not for their money, but for their contribution for the advance in many fields – they founded the first “saraf” (money-changer) and banker houses, developed industry – they started to obtain metals (iron) from ores around Samokov, traded extensively with foreign lands. In Jewish tradition business is a men affair. Women need not be even literate.

What did the tender half of the Arie family do during XVIII and XIX century and even today? Did they conform to the rules that didn't allow them to read prayers at services in the synagogues and or even count them for the necessary quorum? If they became widows did they limit themselves only to the dowries they brought to the marriage or did they try to earn even with hard work – like scrubbing wooden floors with brushes? Did their wealth make them enterprising or irresolute?

Support and adornment in the family, Arie's women accept their fate without grumble and despair. Whatever their fate, their life-mission was to live for the family, to be educated, not to conform, but to fight the habits that impede them.